

Н. Кашеварова (Київ)

«БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ» ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ОПЕРАТИВНИМ ШТАБОМ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА ОКУПОВАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі ОШР), нацистська організація Третього рейху, відома, перш за все, своєю грабіжницькою діяльністю щодо культурних цінностей на територіях окупованих країн під час Другої світової війни. Наслідки цієї діяльності відобразилися і на долі культурних цінностей, багато з котрих в результаті Другої світової війни змінили країну походження. У період післявоєнної окупації Німеччини тривав інтенсивний процес не лише повернення, а й перерозподілу культурних цінностей між союзниками як трофеїв війни. Цілком зрозуміло, що саме цей процес діяльності ОШР та його наслідків тривалий час перебував у полі зору дослідників, адже проблема переміщення та реституції культурних цінностей була однією з найгостріших проблем повоєнного облаштування Європи і на сьогодні залишається одним з актуальних питань культурного співробітництва між сучасними європейськими країнами. Це питання стало центральним і для українських дослідників¹.

Разом з тим, ОШР з початку його заснування у 1940 р. створювався як потужна ідеологічна, культурологічна та напіввійськова організація, покликана вивчати ідеологічних противників рейху, в тому числі феномен більшовизму, або, як називали його самі нацисти, «більшовицький експеримент». Ідеологічна функція слугувала не лише «прикриттям» грабіжницької діяльності ОШР, хоча ця діяльність дійсно набула грандіозних масштабів та органічно вписалася у його загальну доктрину. Вона послідовно реалізовувалася впродовж усього періоду окупації і знайшла свій прояв у широкому розгортанні наукових досліджень більшовизму, іудаїзму, масонства, а також у концентрації відповідної джерельної бази у вигляді так званих Бібліотеки «Вищої школи» та «Східної бібліотеки», де передбачалося зібрати корпус найважливіших видань, бібліотечні колекції періодики та архівні документи з цих питань для усебічного вивчення ідеологічних противників націонал-соціалізму. За наказом Гітлера від 29 січня 1940 р. «Вища школа» (die Hohe Schule) мала стати центром націонал-соціалістичного дослідження, навчання та виховання і остаточно мала бути створена після війни як цілісна система дослідницьких інститутів ідеологічного характеру, а Розенбергу було доручено підготувати її створення. Першою була заснована Бібліотека «Вищої школи»².

За наказами та дорученнями Гітлера, підкріпленими розпорядженнями Верховного командування вермахту та самого рейхсляйтера Розенберга — головного філософа та ідеолога партії*, ОШР був створений влітку 1940 р. як самостійна організація серед інших служб рейхсляйтера Розенберга за його власною ініціативою. ОШР мав займатися переглядом зібраних державних бібліотек, архівів, різних канцелярій та церковних установ, лож тощо на предмет наявності цінної для Третього рейху літератури та інших матеріалів, що

* Альфред Розенберг (1893-1946) народився у м. Ревелі (суч. Таллінн), навчався у Вищій технічній школі у Москві. До Німеччини приїхав у 1918 р, де з 1933 р. очолив зовнішньополітичне відомство НСДАП. З 24.01.1934 р. він — уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням у НСДАП.

могли б слугувати доказами політичної діяльності цих установ, спрямованої проти Німеччини. Всі матеріали такого характеру мали бути вилучені або конфісковані, як і безгосподарське культурне майно на території окупованої Бельгії, Нідерландів, Люксембургу та на окупованій території Франції, що, як правило, належало євреям, які втекли з країни³. Фактично у рамках виконання цих доручень відбувалися численні конфіскації предметів мистецтва, літератури, архівних документів тощо.

З окупацією територій Східної Європи у 1941 р. нацисти отримали доступ до численних ресурсів — зібрань місцевих бібліотек, архівів та музеїв, вищих навчальних закладів, культурних і освітніх організацій та ін. Тим актуальніше постало питання про виокремлення завдання ОШР у сфері ідеології, що й було визначене у загальновідомому наказі Гітлера від 1 березня 1942 р. За цим наказом важливим завданням вбачалася планомірна боротьба проти євреїв, масонів та пов'язаних з ними ідейних противників націонал-соціалізму, які визнавалися винуватцями цієї війни, спрямованої проти Німеччини. Тому ОШР надавалося право переглядати зібрання бібліотек, архівів, лож та подібних до них ідеологічних або культурних установ усіх видів та конфісковувати їх матеріали для ідеологічних завдань ОШР та майбутніх наукових досліджень «Вищої школи»⁴.

Крім того, мала бути заснована ще одна установа — вищезазначена «Східна бібліотека» Розенберга (die Ostbucherei Rosenberg), що мала зібрати всю основну літературу з політичної, ідеологічної, культурної, економічної областей для розуміння більшовизму та російської післяреволюційної дійсності. У «Східній бібліотеці» планувалося збирати й дореволюційну літературу, що подавала загальні уявлення щодо історичного розвитку, географії, політики, культури та економіки територій Східної Європи, а також літературу з галузі медицини, природознавства, техніки, промисловості та інших окремих галузей, якщо вони висвітлюють певні особливості більшовицької держави або дають відомості щодо її загального стану та розвитку⁵.

Звільнення народів світу від «єврейського більшовизму», який не лише підкорив та поневолив народи Східної Європи, а й загрожував усім західноєвропейським країнам, стало головним лозунгом нацизму. В інструктивному документі Міністерства пропаганди Третього рейху (за лютий 1943 р.) «Поводження з європейськими народами», призначеному для рейхсляйтерів та гауляйтерів, наголошувалося, що націонал-соціалістична боротьба триває не за нацистську Німеччину, а фактично за всю Західну Європу, тому сила кожного з народів європейського континенту і, перш за все, східноєвропейських народів має постати у боротьбі проти «єврейського більшовизму». Німецькі солдати виступали своєрідними «захисниками» населення західноєвропейських країн, європейської культури та традицій від проникнення більшовизму та духовного знищення⁶. Ця теза звучала в усіх виступах відповідальних нацистських керівників, у пропагандистських статтях на шпальтах центральних та місцевих газет, по радіо та в церковних проповідях, під час проведення культурних заходів⁷. Безпосередній керівник Управління ОШР Герхард Утікаль у своїй промові від 6 червня 1943 р., присвяченій приїзду рейхсляйтера Розенберга до України, говорячи про поточні теоретичні та практичні завдання ОШР, підкреслив: «Чим довше триває війна, тим значнішим є те, що зі своїм противником ми протистоїмо не лише військово, а й ідеологічно та духовно. Це війна, що ведеться за життя різних народів»⁸. Рейхскомісар України гауляйтер Еріх Кох в одному зі своїх виступів у березні 1943 р. стверджував: «... ми звільнили ці землі від більшовизму. Тут ще ніколи не було так добре, як під нашим управлінням... Ми прийшли сюди не для того, щоб роздавати манну небесну, ... ми прийшли, щоб створити передумови для перемоги над більшовизмом»⁹.

Завоювання західних та північно-західних областей СРСР (території України, Білорусії, окремих областей Росії) відкрило для ОШР нові можливості щодо всебічного вивчення більшовизму та практичної реалізації поставлених перед ним завдань. В процесі його роботи це вилилося не лише у збір інформації та дослідження самої більшовицької ідеології як феномену та політичної течії, її ідеологічних засад, обставин та умов для її зародження, виникнення, становлення, розвитку та впливу на маси, а також розвитку різних внутрішніх політичних течій у більшовизмі, які у СРСР керівництвом ВКП(б) зараховувалися до опозиційних.

Був і інший, більш значний аспект подібної діяльності — дослідження проведення своєрідного «більшовицького експерименту», тобто впровадження та реалізації комуністичних засад у такій окремо взятій великій і неоднорідній державі, як Радянський Союз. Це набувало особливого значення та змісту у світлі нацистської концепції про перевагу націонал-соціалістичної доктрини над ідеологіями інших країн. Такі дослідження були вкрай важливими і для іншої справи — вони сприяли підготовці і проведенню широкомасштабної нацистської пропаганди проти більшовицького режиму шляхом викриття недоліків його політики в усіх сферах життя, його злочинів, скоєних проти радянських громадян, а також критики самих ідеологічних засад, що були покладені в основу радянської держави. Отже, така збиральницько-дослідницька робота передбачала ґрунтовне та всебічне вивчення більшовицького світогляду, процесів впровадження його засад у життя держави та її громадян, політичні, економічні, соціальні, культурні, навіть психологічні наслідки цього процесу для різних народів Радянського Союзу. Саме це стало одним з пріоритетних напрямків у діяльності штабу. Оперативний штаб проводив розгалужений пошук та збір інформації щодо більшовизму на місцях, її наукову обробку та пересилання до Берліна.

Практичною реалізацією завдань ОШР на окупованих територіях займалися підрозділи ОШР, а саме головні робочі групи (далі — ГРГ), робочі групи (далі РГ), що перебували у них в підпорядкуванні, зондерштаби та зондеркоманди. Загальним керівництвом роботою займалося Управління штабу у Берліні на чолі з Герхардом Утікалем, який був керівником ОШР. Усього за весь період існування штабу було створено декілька головних робочих груп, кількість яких змінювалася. Вони створювалися переважно за територіальним принципом, наприклад ГРГ Бельгії та Північної Франції (Брюссель), Нідерландів (Амстердам), Південного Сходу (Белград), Остланда, або Прибалтики (Рига), України (Херсон, Київ), Центра (Мінськ). Робочі групи, більш дрібні утворення, працювали в окремих країнах або містах та підпорядковувалися головним робочим групам. Наприклад, РГ Латвії, РГ Литви, РГ Естонії, РГ Дерпта (суч. Тарту), РГ Ревеля (суч. Таллінн), РГ Харкова, РГ Дніпропетровська, РГ Криму тощо. Робота зондерштабів як окремих структур, мала тематичне спрямування (зондерштаб «Наука», зондерштаб «Прадавня історія», зондерштаб «Фольклористика», зондерштаб «Архіви» тощо, загальною кількістю близько 15)¹⁰.

Внаслідок діяльності всіх цих різних підрозділів утворився архів ОШР, який зараз перебуває у розпорошеному стані та найзначніші частини якого зберігаються у Берліні, Москві та Києві¹¹. Одна з найбільших частин документів ОШР зберігається у Києві, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), у фонді 3676. Ця частина у ЦДАВО України доповнюється колекцією мікрофільмів КМФ-8, що в основній своїй масі представляє собою змікрофільмовану частину архіву ОШР, що зараз зберігається у Бундесархіві в Берліні (Німеччина)¹². Саме ці документи, особливо у ЦДАВО України, де вони були розсекречені на рубежі

1980–1990 рр., і слугують основним джерелом щодо діяльності ОШР на окупованих територіях¹³, у тому числі вони дають нам уявлення про організацію та проведення процесу збору інформації щодо більшовизму.

Першу групу документів, що висвітлюють ці питання, складають накази та розпорядження вищого керівництва, переважно щодо завдань штабу в галузі ідеології (в тому числі наказ Гітлера від 01.03.1942 р.). Друга група документів складається з внутрішніх документів ОШР, Управління штабу, головних робочих груп та зондерштабів: методичних матеріалів щодо практичного здійснення збирацької та пошуково-дослідницької діяльності штабу (інструкції, розпорядження, циркуляри щодо тематичних напрямків, за якими мали проводитися збір та оброблення інформації, правила оформлення робіт, списки тем, кадрові питання), звітів відповідальних відділів Управління штабу (відділ використання, пізніше — відділ обліку та контролю) та робочих груп (відділи контролю, або відбору*). Третя група охоплює так звані тематичні «розробки»: різноманітні статті та переклади ідеологічного, політичного та пропагандистського характеру (з газетного матеріалу, журналів та наукових видань), аналітичні розробки, огляди, довідки інформаційного та науково-довідкового характеру, рецензії, збірки документів тощо. Вони могли бути різними за обсягом та створюватися на базі різноманітних джерел як самими штатними співробітниками ОШР, так і залученими місцевими співробітниками, переважно кіл інтелігенції, та носіями самих різноманітних професій, фахівцями з різних галузей знань.

Для того, щоб організувати роботу, упорядкувати збір інформації та її обробку, а також краще контролювати цей процес, при штабі було розроблено декілька спеціальних планів по темі більшовизму, тісно пов'язаних між собою. Вони містили тематичну схему досліджень, за якими мали відбуватися написання, упорядкування та відбір тематичних робіт. На особливу увагу заслуговує так званий «План Прокша» («Proksch-Plan»), створений з метою впорядкування робіт відділу Управління штабу по відбору та використанню (відділ II с) Рудольфом Прокшем, співробітником ГРГ України. Ця тематична схема для підготовки розробок з метою складання якнайбільш повної картини щодо засобів та методів радянського керування державою містила шість великих розділів та більш дрібних підрозділів¹⁴. Розділ I «Структура державного устрою» складався з наступних тем: 1) державний устрій; 2) «Народний комісаріат внутрішньої безпеки» (Народний комісаріат державної безпеки)**; 3) адміністративний устрій СРСР та питання районного поділу; 4) національне питання в Радянському Союзі; 5) радянська державна економіка; 6) радянська робітнича політика; 7) фінанси та податки; 8) радянська транспортна справа; 9) радянське аграрне право, порядок землекористування та колективізація; 10) радянське житлове законодавство. Розділ II мав назву «Боротьба проти релігії та церкви», розділ III — «Радянське правове життя» (радянська правова система). Розділ IV охоплював тему «Політичне та ідеологічне виховання» і складався з наступних пунктів: 1) державне виховання та освіта; 2) політичне та ідеологічне виховання молоді; 3) політичне та ідеологічне виховання в середовищі ВКП(б); 4) радянська політика в галузі літератури; 5) радянська преса; 6) радянська кіногалузь; 7) радянський театр; 8) радянська архітектура; 9) радянський живопис та пластика; 10) радянські музеї; 11) загальні засоби керівництва (державні свята, державні нагороди, політичний плакат, радянська поштова марка). Розділ V називався «Забезпечення фізичного здоров'я населення», розділ VI — «Червона армія». Саме на цей «План Прокша» мали

*Німецькою мовою «Abteilung Sichtung».

**На той час структурний підрозділ Народного комісаріату внутрішніх справ.

орієнтуватися співробітники ГРГ України при зборі інформації та написанні тематичних розробок. Але, як було зазначено в інструкції, цей план не був догмою, що дозволяло розширити коло тем.

Такий план, як «Sichtungsplan Ost», мав дещо іншу спрямованість: 1) народи та люди у «східному просторі» (встановлення відмінностей між окремими народами, всебічна оцінка народів, мешканці України, населення Білорусії, спостереження щодо типу окремої людини, німецьке населення у «східному просторі»); рушійні (продуктивні) сили радянської системи (єврейство у радянській державі та партії, євреї як ідейні носії більшовизму, внутрішні протиріччя між радянськими політиками, «Сталінізм — нове вчення чи система?»); більшовицька ідеологія (світова революція чи національна держава та ін.); більшовицьке керування людьми та пропаганда; проведення світової революції (приготування до війни); життя у більшовицькій державі (політика щодо національностей, більшовизація щойно окупованих областей, політика щодо населення та ін.); боротьба проти більшовизму тощо.

Узагальнене бачення цієї проблеми, яке визначає пріоритетну необхідність проведення відповідних наукових досліджень, відображають також окремі інструктивні матеріали, наприклад, циркуляри. Так, це можна побачити у циркулярі № 24/43 Головної робочої групи України ОШР від 22 липня 1943 р. про результати спільного засідання у Мінську представників головних робочих груп окупованих східних територій з 19 по 21 червня 1943 р., а саме: керівника ГРГ Центра штабсайнзацфюрера Лангкопфа, керівника ГРГ України штабсайнзацфюрера Георга Антона, керівника ГРГ Бельгії, штабсайнзацфюрера Мухова, керівника одного з підрозділів відділу обліку та контролю штабсайнзацфюрера д-ра Вілля, оберайнзацфюрера Герхарда Вундера, Рудольфа Прокша та ін., щодо різних питань використання тематичних матеріалів. Результати обговорень були сформульовані у кількох тезах, серед яких були наступні: «Наші знання про більшовизм є недостатніми». Саме тому «...ОШР бачить своїм завданням збирання матеріалів для цього ідейного протистояння ... для дослідження ідейної структури більшовизму та забезпечення цим матеріалом усіх, хто має відношення до проведення цих досліджень ... у тому числі співробітників служб рейхсляйтера Розенберга»¹⁵.

Виокремлюються декілька домінуючих тем. Оскільки у СРСР, як і у нацистській Німеччині в основі державного режиму перебувала диктатура тоталітарного типу*, то на одному з перших місць досліджень нацистських окупантів стояла більшовицька ідеологія як цілісна система, «ідейний ворог націонал-соціалізму» в світлі конфлікту націонал-соціалізму та комунізму. На перше місце для досліджень були винесені партійно-державна структура, ідеологічна система (її основні засади, ідеї, методи, вплив на маси, пропагандистська робота тощо). Серед таких основних ідей більшовицького вчення перевага надавалася ідеї здійснення світової революції, як вона подавалася у творах радянських пропагандистів та політиків, твердження про «диктатуру пролетаріату» тощо¹⁶.

Велика увага надавалася темам: «Носії більшовицького керівництва»¹⁷, «Методи керівництва людьми», «Світовий більшовизм»; діяльність ДПУ (Державного політичного управління)¹⁸, політика Сталіна 1930-х рр., спрямована на усунення можливої опозиції, політичні чистки (зокрема, «Період чистки у

*Мається на увазі сталінська тоталітарна диктатура в СРСР, гітлерівська тоталітарна диктатура у Німеччині; тоталітаризм же як режим характеризується введенням у країні всезагального контролю правлячої еліти, у даному випадку фактично одноосібної диктатури, над політичним, економічним, культурним життям суспільства, коли правляча партія стає частиною державного апарату.

Радянському Союзу протягом 1937/1938 рр. та її психологічний підтекст» проф. Штепи)¹⁹, внутрішнє протистояння радянських політиків між собою, а у сфері ідеології та контролю об'єктом досліджень були навіть цілі і завдання політичних відділів машинно-тракторних станцій та радгоспів²⁰. Вивчалися біографії радянських лідерів, зокрема, Леніна, Сталіна, Вишинського²¹, Ворошилова²², Тимошенка, Калініна тощо. Серед тем можна зустріти наступні: «Сталін за легендою та в дійсності» (у різних варіантах),²³ «Чи мав Ленін російське походження?»²⁴, біографія Миколи Булганіна тощо²⁵. Крім того, можливість проведення більшовиками світової революції розглядалася нацистами в світлі питання про так зване «прагнення єврейства до світового панування», що ніби-то мало бути здійснене через внутрішні революції у країнах та за допомогою Радянської держави. Ця тема тісно перепліталася зі збиранням матеріалів про становище представників єврейського народу (за походженням) у Радянській державі та партії. Оскільки нацисти вважали євреїв ідейними носіями більшовизму, тому збирали свідчення діяльності євреїв у всіх вирішальних областях політичного та суспільного життя, зокрема, досліджувалися комуністичні єврейські організації у Радянському Союзі²⁶, життя радянських євреїв²⁷, єврейська молодь²⁸, місце та роль євреїв у світовій історії²⁹, євреї у суспільному житті різних народів³⁰, вплив єврейства як окремої групи та як складової (групи) у політиці, мистецтві, культурі³¹, діяльність окремих єврейських діячів, наприклад, Іллі Еренбурга³².

Значне місце серед досліджень посідали методи більшовицького керівництва людьми — це ідеологічна підготовка та «обробка», методи і засоби, які при цьому використовувалися, у тому числі фактичне втручання держави в усі сфери життя своїх громадян (публічну, культурну, приватну). Велику роль відігравало формування у масовій свідомості радянських громадян патріотичних почуттів³³, зміцнення почуття гордості за свою державу (загальні державні свята, виставки, система державних нагород творча самодіяльність, досягнення радянського спорту³⁴, соціалістичні змагання на підприємствах³⁵). Одним з методів успішної підготовки «ідеологічно витриманих» радянських громадян виступали навчальні заклади різних рівнів. Тому велика увага приділялася питанням державного виховання та навчання у СРСР, не лише через школу, піонерські організації, комсомол, а також через численні культурні, спортивні організації, гуртки за інтересами тощо. Цій меті була підпорядкована освіта у Радянському Союзі, в тому числі й навчання вчителів³⁶, будівництво загальної школи³⁷, радянська психологія, етика і мораль³⁸. Внаслідок цих виховних заходів поступово мала бути сформована людина «нового», «радянського» типу, тому актуальним було питання про вплив такої цілеспрямованої політики держави на психологію своїх громадян, її трансформацію³⁹. Всебічно вивчалася культура як засіб пропаганди соціалістичного образу життя, наприклад, «Радянський театр як засіб політично-агітаційного керівництва»⁴⁰.

Всі отримані відомості про ґрунтовні ідеологічні засади цієї системи мали бути використані з пропагандистською метою. Боротьба проти більшовизму велася на різних рівнях, тому планувалося навіть звернутися до обробки антибільшовицькою пропагандою різних народів у складі СРСР та їх використання у цій боротьбі, в основному шляхом підтримки у таких народів власних національних почуттів. Так, наприклад, передбачалося розвивати знання місцевого населення про власну історію, її відомих діячів та їх досягнення, підкреслювати злочини щодо українського народу, скоєні більшовицьким режимом, та їх наслідки, наприклад, такі, як репресії другої половини 1930-х років та голодомор 1932–1933 рр.⁴¹. Окремо велике ідеологічне значення надавалося дослідженню політики репресій радянського керівництва щодо населення в

цілому: колективізації⁴², розкуркулювання, заслань, розстрілів. За цих обставин особливого змісту набувало вивчення правової сфери та судочинства у Радянському Союзі⁴³.

Окрема велика група досліджень була присвячена вивченню мілітаристських планів і прагнень СРСР*, особливо ймовірності того, що Сталін першим планував почати війну проти нацистської Німеччини. Зокрема, нацистські окупанти вважали, що радянське керівництво систематично готувало своїх громадян до цієї війни, цим намірам задалегідь була підпорядкована вся військова пропаганда та ідейна підготовка, що велася серед молоді через численні організації, серед бійців Червоної армії⁴⁴, особливо серед командирів різних рівнів⁴⁵ та політпрацівників. Наприклад, «Солдат Червоної армії у сфері вивчення теми «Психологічні проблеми війни на Сході», а саме, як з пропагандистською метою подавався образ радянського солдата у радянській пресі⁴⁶, дослідження фізичного і морального стану Червоної армії та Червоного флоту у Ленінграді до і під час війни⁴⁷, радянська партизанська та антирадянська партизанська діяльність за лінією радянського фронту⁴⁸, пропаганда проти Німеччини та Гітлера⁴⁹. Досліджувалася навіть військова підготовка студентів у вищих навчальних закладах, наприклад, у колишньому Київському державному університеті⁵⁰. В якості об'єктів для розгляду виступала і зовнішня політика СРСР, діяльність його офіційних та неофіційних представництв за кордоном⁵¹.

Значне місце серед досліджень СРСР як атеїстичної держави займали наукові пошуки в сфері релігії, в першу чергу політика більшовиків, спрямована на викорінення віри та православних традицій. Оскільки нацисти планували дозволити віруючим окупованих східних територій, а це на окупованій території України та Білорусії у переважній більшості були православні та греко-католики, повернутися до старих традицій, вони заохочували поширення релігійної літератури та відновлення храмів. Не останню роль відігравала й та обставина, що таким чином німецькі окупанти сподівалися покращити ставлення місцевого віруючого населення до нової влади. ОШР, в першу чергу зондерштаб «Світоглядна інформація» та спеціальна служба релігії, збирав матеріали щодо становища церкви на окупованих східних територіях, відомості про окремі церкви, храми та монастирі, а також ті з них, що були зруйновані більшовиками⁵². Проводився порівняльний аналіз розвитку релігії та її особливостей у Німеччині та в Росії⁵³, вивчався стан досліджень щодо релігії в СРСР⁵⁴, боротьба проти релігії та церкви⁵⁵. В рамках останньої теми збиралися усі матеріали про методи і масштаби ведення більшовицькою владою антирелігійної пропаганди в СРСР за різні роки⁵⁶, відомості про діяльність так званих «безбожників»⁵⁷, про теорію та практику ведення антирелігійної боротьби та пропаганди⁵⁸. За часи більшовизму Києво-Печерська лавра була перетворена на музей «безбожників», де були створені експозиції історії релігії, релігійної та антирелігійної пропаганди, виставка революційного атеїзму, тому ОШР також збирав та вивчав усі матеріали, що мали відношення до цього музею⁵⁹. Окремо досліджувалася історія самої Києво-Печерської лаври, її роль у духовному та політичному житті⁶⁰. У період окупації території України, зокрема у 1941–1942 рр., почалося відродження діяльності представників православної церкви, складалися списки священнослужителів, проводилися організаційні собори тощо⁶¹.

Слід коротко зазначити про інші темі, що мали надати допоміжну інформацію щодо життя у Радянському Союзі. Серед них окреме місце займала економіка: розвиток і функціонування промисловості та сільського господарства,

*Німецькі окупанти намагалися зробити акцент на тому, що саме СРСР першим розвивав агресивні наміри щодо інших держав.

методи підвищення продуктивності праці (система п'ятирічок, стаханівська система), роль науки у розвитку продуктивних сил у СРСР⁶², індустріалізації⁶³ та урбанізації⁶⁴; значення праці у комуністичному суспільстві⁶⁵. Багато тем торкалося повсякденного життя у Радянському Союзі⁶⁶: мораль населення за часів царизму та за часів більшовизму (порівняльний аналіз)⁶⁷, виникнення та розвиток родини і шлюбу, у тому числі за працями радянських дослідників⁶⁸, місце жінки в родині та суспільстві, виховання нею дітей⁶⁹, державне піклування про дітей⁷⁰, житлове питання, соціальні, гігієнічні умови проживання населення⁷¹; медицини⁷², досвід радянської педагогіки та школи⁷³; видавничої справи⁷⁴; становище та світогляд інтелігенції, як старого, «дорадянського» покоління, так і інтелігенції радянського періоду⁷⁵, уявлення радянського населення про життя за кордоном⁷⁶ тощо⁷⁷.

Нацистів цікавив не лише досвід запровадження комунізму в такій державі, як СРСР, а й спроби запровадити аналогічні елементи більшовизму в інших країнах окупованих східних територій, зокрема, у Литві, Латвії та Естонії, враховуючи те, що ці держави потрапили у сферу впливу СРСР порівняно недавно — у 1940 р. Тому досліджувалися, наприклад, такі теми, як «Більшовизація Остланду як приклад»⁷⁸ «Більшовизація литовської армії»⁷⁹, більшовицька пропаганда проти окупації Німеччиною Естонії⁸⁰, «Давня історія Естонії»⁸¹, «Культурне життя Латвії»⁸², «Латвійське письменство на початку 1940-х рр.»⁸³, кількість євреїв у державному апараті Латвії, єврейська преса у Латвії⁸⁴.

Місцями практичної роботи та джерельною базою для співробітників робочих груп ОШР були бібліотеки, архіви та музеї, а співробітників зондерштабів — ще науково-дослідні установи, тому саме тут вони працювали над виконанням ще одного завдання штабу: створення «Східної бібліотеки» Розенберга, що, як уже згадувалося, мала стати центром дослідження ідей та практики більшовизму, а також бібліотечним центром з історії та культури народів, що мешкали у «східному просторі», а саме, росіян, українців, білорусів, народів Прибалтики. Її дирекція та основне книгосховище знаходилися в Берліні, а філіали планувалося розмістити у Києві та Ризі, де, крім комплектування фондів, також велося створення каталогів майбутньої «Східної бібліотеки». Її філіал у Києві створювався на базі бібліотек окупованих міст, таких як Київ, Харків, Дніпропетровськ, Сімферополь, Рига тощо. Це в значній мірі визначало характер роботи ОШР у бібліотечній сфері. Представники ОШР проводили облік та ревізію місцевих бібліотек і складу їх фондів, конфіскацію та закриття усіх бібліотек і передачу їх у власність Третього рейху. Зокрема, матеріали ГРГ України містять багато документів саме щодо роботи з каталогами місцевих бібліотек по відбору літератури, особливо «шкідливого» змісту (тобто так званої «більшовицької» літератури), а також паралельне проведення її каталогізації з метою створення нового каталогу для потреб «Східної бібліотеки» Розенберга, знищення численних зайвих примірників «небажаної» літератури, що ніби-то могла зашкодити націонал-соціалізму. З видань, зміст яких не мав політичного або ідеологічного характеру та які мали стати в нагоді у майбутньому, інструкції предписували вилучення перших стандартних вступних сторінок більшовицького змісту. Крім того, до обов'язків робочих груп входив контроль за переміщенням цих матеріалів, надсиленням його до Берліна, а також усі питання, пов'язані з наданням цієї літератури окремим особам чи установам. З цією ж метою велася активна робота по складанню та обробці повних комплектів численних радянських періодичних видань, особливо офіційних видань ВКП(б). Серед них були, наприклад, такі газети і журнали, як «Комуніст», «Під прапором марксизму», «Соціалістична Харківщина», «Известия», «Комсомольская правда», видання

для молоді «Ленінська зміна», «Юный пионер» тощо⁸⁵. Крім зібрань літератури та періодичних видань у «Східній бібліотеці» мали бути зібрання фільмів, платівок та плакатів. Фонди бібліотек України в основному мали поповнювати «Східну бібліотеку» Розенберга у Берліні, тому серед матеріалів ГРГ України містяться плани укомплектування «Східної бібліотеки» в Берліні за рахунок фондів бібліотек України, переліки книг, вивезених у 1943 р., доповіді щодо інвентаризації книг, вивезених з окупованих областей України у 1941 р. тощо, а також методичні матеріали, відомості про розміщення та структуру бібліотечних фондів у бібліотеці «Вищої школи». Докладніше про структуру фондів Центральної бібліотеки Вищої школи та «Східної бібліотеки» Розенберга можна дізнатися з таких документів, як «Пам'ятка щодо поповнення бібліотеки Вищої школи»⁸⁶ та робочий план поповнення «Східної бібліотеки»⁸⁷. Цікавилися співробітники ОШР й архівами, в першу чергу партійними, так, зокрема, були вивезені Смоленський та Дніпропетровський партійні архіви⁸⁸. Робочі групи під контролем Управління штабу надавали окремі примірники літератури та тематичних розробок нацистським організаціям та третім особам для їх наукових потреб. Наприклад, така німецька нацистська організація, як Антикомінтерн, у вересні 1943 р. звернулася з листом до служби штабу Розенберга у Берліні з проханням надати їй повні комплекти щорічників більшовицьких журналів з теорії комунізму, таких, як «Під прапором марксизму», що виходив також і німецькою мовою, ще раніше мова йшла про окремі праці теоретиків марксизму (Бухаріна, Плеханова та ін.)⁸⁹.

ОШР організовував спеціальні виставки літератури з пропагандистською метою. Подібні виставки зі сфери пропаганди та мистецтва на основі зразків радянського мистецтва та письменства проводились у Берліні, Брюсселі, Римі, інших містах. Про склад та тематичну направленість виставкових матеріалів може свідчити, наприклад, інструкція робочим групам ОШР, опублікована в інформаційному бюлетені Управління ОШР «Розпорядження та повідомлення»⁹⁰. Вона містила наказ про те, що увесь так званий «актуальний» матеріал по темі більшовизму терміново направляти у Берлін, у тому числі для використання його при організації подібних експозицій в Берліні. Серед цього матеріалу були: типові зразки більшовицької пропаганди, більшовицького мистецтва, зібрання антирелігійного змісту з музеїв «безбожників»⁹¹, примірники більшовицької літератури для дітей та молоді, ілюстровані журнали, кінофільми тощо, щоб продемонструвати радянський спосіб життя.

Отже, діяльність ОШР у сфері ідеології у східних областях була тісно пов'язана з всебічним вивченням феномену більшовизму та антибільшовицькою пропагандою. Відповідно до наказів вищого керівництва, в тому числі і самого Гітлера, завдання штабу, у межах яких ним була розгорнута активна грабіжницька діяльність на окупованих територіях, з самого початку його існування мали ідеологічний характер. Вони передбачали конфіскацію всіх матеріалів бібліотек, архівів, масонських лож, що були цінними для Німеччини та в тій чи іншій мірі були носіями ідей ідеологічних противників націонал-соціалізму, а саме більшовизму, масонства та іудаїзму. З окупацією західної частини територій СРСР і створенням розгалуженої структури ОШР на цих територіях для німецьких окупантів відкрилися нові можливості щодо збору інформації та дослідження більшовизму та реалізації його ідей і засад на практиці у Радянському Союзі. В основному це передбачало відбір та конфіскацію більшовицьких матеріалів у бібліотеках, архівах та музеях, відправлення їх до Третього рейху, в тому числі для поповнення «Східної бібліотеки» Розенберга та Центральної бібліотеки «Вищої школи»; написання різноманітних праць на основі різних джерел і залучення до цього процесу місцевих співробітників — мешканців окупованих східних територій. Весь цей

процес проходив при робочих групах та контролювався Управлінням штабу. В результаті подібної пошукової та дослідницької роботи у Ратиборі (сучасне місто Раціборж у Польщі), куди в другій половині 1943 р. були переведені окремі відділи Управління штабу, зокрема, відділ обліку та контролю, було складено внутрішній архів тематичних «розробок», що за наявними даними містив понад 3 тис. подібних праць і який мав слугувати відкритим діючим зібранням, з якого «партія, держава та вермахт» мали змогу оперативно отримувати змістовну інформацію, а зібраний та оброблений матеріал надавав «майже вичерпні роз'яснення щодо більшовицького експерименту»⁹². Вважає розмах досліджень та тематична різноманітність праць щодо ідеології, пропаганди, культури, релігії, освіти, судочинства, військової справи, промисловості в СРСР, що не лише всебічно вивчали більшовизм, а й надавали матеріал пропаганді, що проводилися в умовах окупації, зокрема, аспект розкриття злочинів радянської влади проти своїх громадян, неспроможність організувати економіку, проводити національну політику, дискредитація лідерів більшовизму, критика діяльності апарату партії тощо. Хоча більшість матеріалу мала підготовчий чи оглядовий характер, він дозволив нацистським ідеологам у короткі терміни отримати загальне уявлення про стан і методи партійного керівництва в СРСР, історичний розвиток та психологію народів, що мешкали на території Радянського Союзу, розвиток економіки, освіти, науки, культури тощо.

Хоча загальні наукові дослідження в галузі ідеології стосувалися не лише більшовизму, а й багатьох інших питань (одним з них, зокрема, була проблема німецької присутності на східних територіях, історія магдебурзького права, німецькі колонії та поселення тощо — з метою обґрунтування історичних прав Німеччини на ці території, генеалогічні дослідження тощо), «більшовицький експеримент» займав центральне місце в дослідженнях ОШР.

¹ Історіографічні аспекти цієї проблеми висвітлено в статтях П. Грімстед, Г. Б. Боряка, Л. А. Дубровіної, Т. Себти, М. Дубик та ін. Див. наприклад: Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. — К., 2004. — 812 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176.

³ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 52; спр. 51, 58, арк. 198–199; спр. 221, арк. 38, 40.

⁴ Там само. — Спр. 26 а, арк. 2; спр. 44, арк. 49.

⁵ Там само. — Арк. 24.

⁶ Там само. — КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 298–302.

⁷ Кашеварова Н. Г. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптінзацфюрера Оскара Венднэгеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // Архіви України. — № 1–3. — 2005. — С. 389–400.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 45.

⁹ Там само. — Спр. 26 а, арк. 202.

¹⁰ Детальніше про структуру Управління штабу та його підрозділи див.: Т. Себта. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга. Опубліковано на сайті Державного комітету архівів України <http://> Див. також: Н. Г. Кашеварова, Н. І. Малолетова. Деятельность Оперативного штаба Рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — Киев, 2006. — 577 с.

- ¹¹ Детальніше про місцезнаходження та зв'язки між собою окремих частин архіву ОШР див.: *Т. Себта*. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсфюрера Розенберга; *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки другої світової війни. Автореф. канд. дис. — К., 2000. *Grimsted P. K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. — Cambridge, Massachusetts, 2001.
- ¹² Щодо складу КМФ-8 див також статтю: *Кашеварова Н. Г.* Документи Рейхміністра окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів у ЦДАВО України (КМФ-8) // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. — К., 2004. — С. 149–169.
- ¹³ Детальніше про склад та зміст документів фонду 3676 у ЦДАВО України див.: *Н. Г. Кашеварова, Н. І. Малолетова.* Деятельность Оперативного штаба Рейхсфюрера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — Киев, 2006. — 577 с.
- ¹⁴ Див. циркуляр ГРГ України за номером 7/43 щодо роботи відділу відбору (Abteilung Sichtung) за березень 1943 р. ЦДАВО України — Ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 158–159.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 63, арк. 18–19.
- ¹⁶ Докладніше про ряд відповідних тем див. тематичну схему «Sichtungsplan Ost»: ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 82–88.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 51, арк. 37–39.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 27, арк. 16.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 42, арк. 149–150.
- ²⁰ Там само. — Спр. 27, арк. 112.
- ²¹ Там само. — Спр. 40, арк. 122–130.
- ²² Там само. — Арк. 273.
- ²³ Там само. — Спр. 51, арк. 37–39; спр. 12, арк. 145–163.
- ²⁴ Там само. — Спр. 3 а, арк. 42–49.
- ²⁵ Там само. — Спр. 40, арк. 269–272.
- ²⁶ Там само. — Спр. 27, арк. 32.
- ²⁷ Там само. — Арк. 150.
- ²⁸ Там само. — Спр. 37, л. 1–30, 31–52зв., 53–80.
- ²⁹ Там само. — Спр. 51, арк. 75–85.
- ³⁰ Там само. — Спр. 44, арк. 42–45; спр. 22, арк. 144–145.
- ³¹ Там само. — Спр. 12, арк. 118–144.
- ³² Там само. — Спр. 40, арк. 255–268.
- ³³ Там само. — Спр. 61, арк. 9–10.
- ³⁴ Там само. — Спр. 51, арк. 75–85.
- ³⁵ Там само. — Спр. 31, арк. 237–237зв.
- ³⁶ Там само. — Спр. 42, арк. 127, 131.
- ³⁷ Там само. — Спр. 51, арк. 75–85.
- ³⁸ Там само. — Арк. 42, арк. 90.
- ³⁹ Там само. — Спр. 69, арк. 1–6; спр. 51, арк. 75–85.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 33, арк. 97–101.
- ⁴¹ Там само. — КМФ-8, оп. 1, спр. р. 98, к. 559–531, 552–553; р. 29, к. 263–266.
- ⁴² Там само. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 12, арк. 496–501.
- ⁴³ Там само. — Спр. 2, арк. 1–35.

- ⁴⁴ Там само. — Спр. 40, арк. 137–155, 172–176.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 42, арк. 37.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 7, арк. 2–19.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 42, арк. 83.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 12, арк. 157–263.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 27, арк. 305; спр. 40, арк. 12–15; спр. 12, арк. 359–365.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 18–19.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 12, арк. 46–78.
- ⁵² Там само. — Спр. 51, арк. 47.
- ⁵³ Там само. — Спр. 40, арк. 83–89; спр. 12, арк. 276–289.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 18, арк. 51–52.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 26 а, арк. 1–4, 13–14, 35–36, 121–127, 131–140, 187–202, 204–218, 244–274, 291–359.
- ⁵⁶ Там само. — Спр. 42, арк. 273–276; спр. 46 а, арк. 111–112.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 281–281зв.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 27, арк. 211.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 56.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 317–318.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 50, арк. 1–27.
- ⁶² Там само. — Спр. 27, арк. 15.
- ⁶³ Там само. — Спр. 34, арк. 1–344; спр. 35, арк. 1–338.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 51 арк. 37–39.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 27, арк. 4.
- ⁶⁶ Там само. — Спр. 51 арк. 37–39.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 27, арк. 250.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 40, арк. 40–53.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 27, арк. 37–39.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 303.
- ⁷¹ Там само. — Спр. 63, арк. 18–19.
- ⁷² Там само. — Спр. 43, арк. 1–44, 57–75, 90–115, 135–173.
- ⁷³ Там само. — Спр. 33, арк. 78–96.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 259–321.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 42, арк. 1; спр. 12, арк. 79.
- ⁷⁶ Там само. — Спр. 20, арк. 1.
- ⁷⁷ Докладніше щодо тематики досліджень ОШР див: *Кашеварова Н.Г.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // *Архіви окупації. 1941–1944. Т. 1 — К., 2006. — С. 860–871.*
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 37–39.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 75–85.
- ⁸⁰ Там само. — Спр. 12, арк. 504–521.
- ⁸¹ Там само. — Спр. 40, арк. 54.
- ⁸² Там само. — Арк. 68–72.
- ⁸³ Там само. — Арк. 76–82.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 50 а, арк. 3–5.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 44, арк. 21–21зв.

- ⁸⁶ Докладніше про діяльність ОШР в галузі бібліотечної справи див.: «Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів». — К., 2004. — 812 с.; «Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944)» // Бібліотечний вісник. — № 4. — 2005. — С. 23–38; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Упоряд.: І. Лосієвський та ін.; Ред.: І. Блохіна та ін. — К., 1997. — 102 с.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 24–28.
- ⁸⁸ Докладніше про долю Смоленського партійного архіву див.: *Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution* / Ukrainian Research Institute Harvard University: Harvard Papers in Ukrainian Studies / Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001; Возвращение «Смоленского архива»: Сборник статей. — М., 2005. — 352 с.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
- ⁹⁰ Там само. — Спр. 26 а, арк. 13.
- ⁹¹ Спеціальні музеї, створені більшовиками з предметів релігії та зразків релігійної літератури з метою антирелігійної пропаганди серед широких мас населення. Прикладом такого музею може слугувати Музей «безбожників», створений більшовицькою владою у Києво-Печерській лаврі.
- ⁹² ЦДАВО України — КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1384–1385.